

Apie Panerius dar kartą

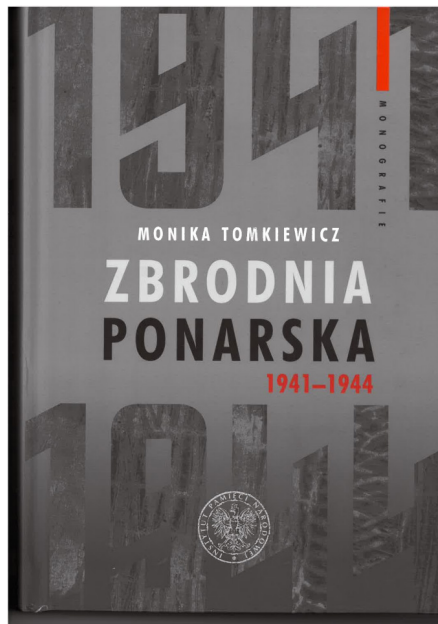
Dr. Vitalija Stravinskienė

Lietuvos istorijos institutas, Tiltų g. 17, LT-01101 Vilnius

El. p.: vitalija.stravinskiene@istorija.lt

<https://orcid.org/0000-0001-6228-3278>

Monika Tomkiewicz. *Zbrodnia ponarska 1941–1944*. Warszawa, 2022, 398 s., ISBN 978-83-8229-459-0.

1 il. Leidinio viršelis

Dr. Monika Tomkiewicz – gerai žinoma Lenkijos tyrėja, besispecializuojanti Antrojo pasaulinio karo problematikoje. Per pastarąjį dešimtmetį pasirodė jos

ir bendraautorių publikuoti darbai ta tematika¹. Ji parengė darbų „lietuviškąją“ tematiką – apie Lukiškių kalėjimą, nacių ir jų kolaborantų įvykdytas žudynes Paneriuose². Recenzuojama monografija – antrasis papildytas leidimas. Anot autorės, jo pasirodymą sąlygojo poreikis suaktualinti Panerių žudynių aukų sąrašą, pasigilinti į žudikų baudžiamojo persekiojimo klausimą (p. 7). Kalbėdama apie aukų sąrašą, autorė pirmiausia turėjo omenyje Paneriuose nužudytų lenkų vardinius sąrašus.

Monografija parengta remiantis solidžia pirminių šaltinių baze. Autorė panaudojo Lenkijos, Lietuvos, Vokietijos, Rusijos, Latvijos, JAV archyvų ir rankraštytų medžiagą, peržiūrėjo daug liudininkų prisiminimų ir kitų tyrėjų darbų.

Knygą sąlyginai galima padalinti į dvi dalis – išsamų tyrimą ir ją papildančią dalį (priedus). Tiriamąją monografijos dalį sudaro penki skyriai. Pirmasis skyrius – įvadinis, jame aptariami etniniai santykiai Vilniaus krašte tarpukario metais, pristatoma nacių civilinės administracijos struktūra regione, policijos ir ypatingos paskirties formuočių veikla, išryškinamas lietuvių civilinės ir policijos administracijos veikimas (p. 21–68). Šiame skyriuje, kaip ir kitose monografijos vietose, vis tik atsispindi lenkiškas žiūros taškas. 1939 m. spalio – 1940 m. birželio mėn. laikotarpis Vilniuje vertinamas kaip lietuviška okupacija (p. 78, 258), kuri nesiskyrė nuo sovietų ar nacių – visos jos siekė lenkų eliminavimo iš viešojo gyvenimo. Reikia pastebėti, kad, vertinant vien tik lenkų gyventojų padėties požiūriu, Vilniaus ir jo srities integravimo į Lietuvos Respubliką etapas neprilygo jų gyvenimui sovietų ar nacių metais – fizinio susidorojimo grėsmė tuomet neegzistavo, todėl kažin ar „lietuviškąjį“ Vilniaus etapą galima prilyginti sovietų ir nacių periodams, faktiškai dedant tarp jų lygybės ženklą. Šiame skyriuje galima rasti ir daugiau Lenkijos istoriografijoje vyraujančio požiūrio į Vilniaus kraštą atspindžių. Kalbama apie keturias *kresų* gyventojų deportacijas: „Vilniaus srityje įvykdytos keturios lenkų gyventojų deportacijos į SSRS gilumą“ (p. 29). Faktiškai galima kalbėti apie dvi. Koreguotinų faktų yra ir daugiau, pavyzdžiui, sovietinių deportacijų aukų etninė struktūra. Vilniuje ir aplinkinėse apskrityse 1939 m. rugsėjo–spalio, 1940 m. birželio – 1941 m. birželio mėn. sovietai represavo (areštavo ir trėmė) ne tik lenkus, bet ir žydus, lietuvius, rusus, baltarusius ir kt. asmenis. Vardinius jų sąrašus galima rasti papildytame pirmajame „Lietuvos gyventojų genocido“ tome³. Grįžtant prie šiamo skyriuje apžvelgtų tarpetninių santykių regione, be autorės aptartų lietuvių ir lenkų santykių, norėtusi ir lenkų bei žydų santykių pristatymo bei įvertinimo. Keleto sakinių nuorodoje (p. 94–95) apie jų santykius neužtenka. Juk

¹ GAŠIOROWSKI, A.; TOMKIEWICZ, M. *Konspiracja w gminie Dziemiany w latach 1939–1945*. Gdańsk, 2017; TOMKIEWICZ, M. *Wybrane aspekty historii Dziemian (Sophienwalde) w latach II wojny światowej*. Gdynia, 2014; TOMKIEWICZ, M.; SEMKÓW, P. *Soap from human fat: the case of Profesor Spanner*. Gdynia, 2013.

² TOMKIEWICZ, M. *Więzenie na Łukiszkach 1939–1953*. Warszawa, 2018; TOMKIEWICZ, M. *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*. Warszawa–Gdańsk, 2008.

³ *Lietuvos gyventojų genocidas 1939–1941*. T. 1, Vilnius, 1999.

žydai sudarė gausią Vilniaus miesto bendruomenę (apie 60 tūkst.), jų požiūris į vietinę lenkų valdžią nebuvo toks jau vienareikšmis.

Pagrindiniai darbo skyriai yra antrasis ir trečiasis. Antrajame skyriuje aptartas 1941–1943 m. vokiečių teroras Vilniuje ir Vilniaus krašte – atskirų socialinių (lenkų dvasininkų, sovietinių belaisvių) ar etninių (žydų, romų, lenkų) grupių atžvilgiu, trečioje dalyje nagrinėjamos Panerių žudynės nuo organizavimo pradžios, jų dinamikos iki aukų skaičiaus nustatymo. Iš pratarmės žinoma, kad būtent šie skyriai praktiškai liko nepapildyti (p. 7). Vis tik nuo pirmojo knygos leidimo (2008 m.) pasirodė naujų istorinių tyrimų, kurių rezultatai galėtų koreguoti šių skyrių teiginius. Antai autorė teigė, kad lietuviai savo iniciatyva šalino lenkus iš viešų ir darbo vietų, uždraudė lenkų kalbą ir lenkiškus užrašus, todėl tarpetninė lietuvių ir lenkų įtampa pirmaisiais vokiečių okupacijos mėnesiais pasiekė didžiausią įtampą ir tik vokiečių buvimas sulaukė nuo atviro abiejų pusių konflikto (p. 70). Vis tik reikia pastebėti, kad padėtis nebuvo tokia vienareikšmė kaip rašo autorė. Iš tiesų lietuviai bandė apriboti Vilniaus lenkų kalbines teises, tačiau iš kitų šaltinių matyti, jog jau po keleto savaičių vokiečių karinė valdžia šią praktiką sustabdė ir įtvirtino lietuvių, lenkų ir baltarusių kalbinį lygiateisiškumą⁴.

Panaši padėtis buvo ir su lenkų dvasininkais. Skirtingai negu teigia autorė, lietuvių dvasininkai realiai neprišidėjo prie lenkų kunigų eliminavimo iš parapijų. Netgi NKVD darbuotojai, po sovietinės reokupacijos 1944 m. antrojoje pusėje apklausę lenkų kunigus dėl įkalinimo priežasčių, nei arkivyskupui Mečislovui Reiniui, nei kuriam kitam lietuvių kunigui neįstengė inkriminuoti bendradarbiavimo su gestapu inicijuojant lenkų kunigų suėmimą⁵. Dargi priešingai. Žinomi atvejai, kai arkivyskupas M. Reinys bandė išlaisvinti kai kuriuos lenkų kunigus iš darbo stovyklų, vokiečiams uždraudus priimti į kunigų seminariją lenkų klierikus, M. Reinys pagal galimybes stengėsi juos apgyvendinti pas kunigus, kad jie savarankiškai pasiruoštų egzaminams⁶. Panašiai buvo ir dėl metropolito Romualdo Jałbrzykowski internavimo ar masinio lietuvių kunigų atvykimo į lenkų kunigų paliktas parapijas. Iš Vilniaus į Marijampolę ištremtam R. Jałbrzykowskiui buvo skirti du kambariai, jis galėjo bendrauti su vienuoliais. Arkivyskupas taip pat nebuvo visiškai izoliuotas, nes jį galėjo lankyti Vilniaus kunigai ir vienuoliai, jis taip pat lankėsi Vilniuje; vyskupo Vincento Brizgio prašymu vokiečių valdžia paliko metropolitą Marijampolėje, nors planavo išvežti į Vokietiją⁷. Dėl lietuvių kunigų masinės migracijos į Vilnių pastebėtina, kad jokio „masiškumo“ nebuvo, 1942 m. pabaigoje Vilniaus arkivyskupijoje dirbo apie 25 iš įvairių Lietuvos vyskupijų atvykę kunigai, iš jų 10 buvo paskirti į

⁴ TAUBER, J. *Zarys niemieckiej polityki okupacyjnej i stosunki etniczne w Wilnie w latach 1941–1944, Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji*. Białystok i Wilno 1939–1941–1944/45, Białystok, 2011, s. 119.

⁵ LAUKAITYTĖ, R. *Lietuvos bažnyčios vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*. Vilnius, 2010, p. 147.

⁶ Ten pat, p. 148–150.

⁷ Ten pat, p. 145, LAUKAITYTĖ, R. Archidiecezja wileńska w latach 1942–1944: pod władzą Mečislovasa Rejnysa. *Biuletyn Historii Pogranicza*, 2008, Nr. 9, s. 39.

parapijas. Toks skaičius ženkliau pakeisti dvasininkų proporcijas Vilniuje negalėjo, nes po nacių įvykdytų lenkų kunigų areštų 35 miesto bažnyčiose ir koplyčiose dirbo apie 130 kunigų. Be to, atvykę lietuviai kunigai parapijose neužėmė klebonų pareigų⁸. Tokias išvadas M. Tomkiewicz padarė pasirėmusi lenkų pogrindžio, kuris nebuvo objektyvus nei arkivyskupo M. Reinio, nei lietuvių kunigų, apskritai lietuvių atžvilgiu, dokumentacija. Kaip yra pastebėję Lietuvos tyrėjai, lenkų pogrindžio struktūros Vilniuje padėtį regione (Vilniaus krašte) dažnai „sutirštindavo“, vaizdavo esant blogesnę negu buvo iš tikrųjų⁹.

Viena iš svarbių tyrimų problemų – bendro Panerių aukų skaičiaus nustatymas. Autorė analizavo ikitolinius įvairių autorių pateiktus statistinius duomenis. Apibendrinusi juos teigė, kad buvo nužudyta 80 tūkst. žmonių, tarp jų – 72 tūkst. žydų, 5 tūkst. sovietų belaisvių, 1500–2000 lenkų, apie 1 tūkst. lietuvių, baltarusių ir komunistais laikytų asmenų, apie 40 romų (p. 183–184). Nesigilindami į įvairių autorių skaičiavimus pažymėsime, kad nustatant aukų skaičių svarbu atsižvelgti į prieškarinio metų statistiką ir ją kritiškai įvertinti. Kai kurie M. Tomkiewicz cituoti autoriai kaip atskaitos tašką paėmė neobjektyvų prieškarinio Vilniaus gyventojų skaičių. Antai lenkų pogrindžiui priklausęs Romanas Korab-Žebrykas teigė, kad 1936 m. Vilniuje gyveno 268 tūkst., iš jų – 40 tūkst. žydų, kad 1942 m. mieste buvo 172 tūkst. gyventojų (p. 182). Vis tik reikia pabrėžti, kad tiek gyventojų Vilniuje tuomet nebuvo, etninė struktūra taip pat buvo kitokia. Karo išvakarėse 1939 m. mieste gyveno maždaug 200 tūkst. asmenų, iš jų 55 tūkst. žydų.¹⁰ Todėl pasirėmus netiksliu atskaitos tašku, bus sudėtinga nustatyti Panerių aukų skaičių. Žinoma, būtina nepamiršti, kad Paneriuose žuvo ne tik Vilniaus, bet ir kitų regiono miestų žydų (pvz., Švenčionių, Ašmenos). Naujausiais lietuvių autorių duomenimis, Paneriuose nužudyta nuo 50 tūkst. (Arūno Bubnio duomenys) iki 60–68 tūkst. žmonių (Manto Šikšnianio nurodytas skaičius), tarp jų per 130 romų¹¹. Tikėtina, kad ši Panerių aukų skaičiaus problema dar sulauks naujų tyrimų.

Paskutiniai du darbo skyriai skirti aptarti nacių ir jų pagalbininkų pastangas ištrinti žudynių Paneriuose pėdsakus bei karo pabaigoje ir pokariu nuteisti Panerių žudynių organizatorius ir vykdytojus (p. 219–257). Pirmasis nuosprendis nuskambėjo jau 1944 m. rugsėjo mėn., kuomet mirties bausme nuteistas Ypatingojo būrio narys

⁸ LAUKAITYTĖ, R. *Vokiečių okupacijos metais (1941–1944)*. Vilnius, 2010, p. 158–159.

⁹ ZIZAS, R. *Tarpnacionalinė situacija Vokietijos okupuotoje Lietuvoje 1941–1944 metais. Epochas jungiantis nacionalizmas: tautos (de)konstravimas tarpukario, sovietmečio ir posovietmečio Lietuvoje*. Vilnius, 2013, p. 95; BUBNYS, A. *Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais. Lenkų pogrindis 1939–1945 m.* Vilnius, 2015, p. 336–338.

¹⁰ STRAVINSKIENĖ, V. Ethnic-demographic changes in the data of the statistical sources of the city of Vilnius (1920–1939). *Lithuanian Historical Studies*, Vol. 17, 2012, p. 143.

¹¹ ŠIKŠNIANAS, M. *Nusikaltimų pėdsakai neišnyksta*, p. 42–43; SIMONIUKŠTYTĖ, A. *Pokalbis su istoriku Zigmu Vitkumi apie Panerių memorialą: praeitis gali vienyti, jeigu prisimename vieni kitų aukas*. Prieiga per internetą: <http://www.romuplatforma.lt/pokalbis-su-istoriku-zigmu-vitkumi-apie-paneriu-memoriala-praeitis-gali-vienyti-jei-prisimename-vieni-kitu-aukas/> [žr. 2023-03-07].

Bronislovas Želvys. Autorė nustatė, kad 1944–1978 m. sovietiniai teismai nuteisė 22 Panerių žudynių vykdytojus, daugiau kaip pusė jų buvo sušaudyti (p. 240–245).

Knygoje daug iliustracinės medžiagos lentelių forma. Jose pateikiami apibendrinti duomenys apie Lukiškėse ir kt. kalėjusių asmenų etninę sudėtį, kalinimo laiką, žydų žudynių Paneriuose datą ir nužudytų žmonių skaičių bei kt. Apimtimi išsiskiria 13-oji lentelė, kuri skirta Paneriuose, Aukų gatvėje Vilniuje ir Kauno IX forte sušaudytų lenkų vardiniam sąrašui (p. 189–214). Jame randame 406 pavardes. Recenzento nuomone, dėl didelės apimties ši lentelė geriau prezentuotųsi knygos pabaigoje, priedų skiltyje.

Penkių monografijos skyrių tekstą papildė 26 priedai (p. 266–331), kuriuose pateikiami duomenys apie Panerių žudynių organizatorius ir vykdytojus, Lukiškių kalėjimo darbuotojų sąrašai, svarbesnių Vilniaus generalinės apygardos vietovių sąrašai, kalinių įvairiuose kalėjimuose statistiniai duomenys, areštuotų ar nužudytų lenkų dvasininkų, vienuolių ir katechetų vardinis sąrašas. Knygos pabaigoje publikuotas pluoštas nuotraukų. Tai vertinga ir informatyvi darbo dalis. Monografija užbaigiama asmenvardžių ir vietovardžių rodyklėmis.

Pabaigoje norėtusi išsakyti keletą pastebėjimų ir papildymų.

Autorė, aprašydama represinę politiką gyventojų atžvilgiu nacių okupacijos metais, dažnai rėmėsi lenkų Vilniaus apygardos pagrindžio duomenimis. Tik jie nebuvo lyginami su to meto oficialių įstaigų (pvz., „Arbeitsamt“ ir kt.) ar kitų šaltinių medžiaga, todėl atrodo, kad vietomis yra „perlenkimų“, ypač jeigu prisiminsime, kad Vilniaus lenkų ginkluotas pagrindis buvo labai antilietuviškai nusiteikęs ir neišlaikė objektyvumo kriterijaus. Jis dažnai visą atsakomybę už įvairias akcijas perkeldavo tik lietuvių administracijai, tarsi ji būtų buvusi savarankiškas subjektas, gerokai padidindavo aukų skaičių ir pan. Tad atsiranda netikslumų, pvz., informacija apie tai, kad 1938–1940 m. Lietuvos pilietybė nesuteikta lenkams ir jie priskirti svetimšalių kategorijai. Reikia pastebėti, kad 1938 m. niekas „nesuteikinėjo“ Lietuvos pilietybės Vilniuje ar jo srityje. Šis procesas prasidėjo pačioje 1939 m. pabaigoje, gruodžio viduryje. Apskritai reikėtų pažymėti, kad Vilniaus ir jo krašto gyventojus savo piliečiais laikė ir Lenkijos, ir Lietuvos atstovai. Lietuvos Respublikos elitas ir visuomenė visuomet akcentavo savo teises į Vilnių ir jo kraštą. Autorė pažymi, kad Paneriuose žuvo Lenkijos piliečiai žydai, lenkai, SSRS piliečiai (sovietiniai kariai). Bet per Lietuvos Respublikos pilietybės instituto įgyvendinimo Vilniaus krašte etapą (1939 m. pačioje pabaigoje – 1940 m. pirmąjį pusmetį) nemažai tūkstančių Vilniaus žydų (ir lenkų bei kt.) tapo Lietuvos Respublikos piliečiais (panašiai kaip 1938 m. Lenkijos užimto Čekoslovakijos Tešino dalies gyventojai tapo Lenkijos piliečiais)¹². Vilniaus miesto atveju per keletą mėnesių Lietuvos pilietybę gavo maždaug 50 proc. ikikarinių miestiečių (apie

¹² *Dzieje Śląska Cieszyńskiego od zarania do czasów współczesnych*, pod red. Idziego Panica, t. VI, Cieszyn, 2015, s. 119.

40 tūkst. žydų, panašiai tiek lenkų, absoliuti dauguma lietuvių, po keletą šimtų kitų tautybių asmenų)¹³.

Autorė nevengė sunkių klausimų – civilių žudynių karo metais (Glitiškių ir Dubingių atvejai). Tačiau šioje vietoje reikėtų paminėti dr. Paweło Rokickio darbą¹⁴, kuriame aptariamas šis klausimas, nustatyti nauji ar tikslinti iki tol žinomi duomenys (kaip pvz., nužudytų lietuvių skaičius ir geografijs – žudynės apėmė ne tik Dubingius, bet ir kitus dabartinio Molėtų rajono kaimų gyventojus, Glitiškių civilių žudynių organizatoriaus P. Polekausko likimas ir kt.).

Autorė neišvengė netikslumų. Lucjanas Żeligowski Vilnių užėmė ne 1920 m. spalio 20 d., o spalio 9 d. (p. 22), Lietuvos policija ne nuo 1924 m., o iki tų metų vadinosi milicija (p. 27). Trečiojo skyriaus poskyryje apie Panerių aukų skaičių nurodoma, kad buvo nužudyta apie 5 tūkst. sovietinių belaisvių, o apibendrinant tyrimų rezultatus tokių aukų skaičius – 4 tūkst. (p. 184, 263). Arba kalbant apie 1939 m. situaciją p. 27–28 teigiama, kad, norint kontroliuoti nauja padėtimi nepatenkintus lenkus, į Vilnių buvo pasiųsti šauliai, kuriems vadovavo plk. Pranas Kaunas. Paramilitarinės šaulių organizacijos nariai kūrė kovines grupes, kurios gyventojus lenkus atakavo per pamaldas. Neabejotina, kad Vilniaus m. karo komendantas plk. P. Kaunas buvo griežtos politikos vilniečių atžvilgiu šalininkas, norėjęs veikti greitai ir „kietai“. Tačiau riaušės bažnyčiose daugiausia kėlė lietuviai studentai ar jaunimas, kuris buvo ką tik atvykęs gyventi į miestą arba dažnai iš Kauno atvykdavo į Vilnių. Kaip rodo naujausi tyrimai, XXIII Vilniaus šaulių rinktinės nariams įsakyta nesikišti į bažnyčios hierarchiją ir nesiimti spęsti bažnyčių administravimo klausimų, uždrausta dalyvauti bet kokiose demonstracijose, religiją praktikuoti šauliai galėjo tik nustatytose bažnyčiose kartu su kariuomene. Siekta vengti provokacijų, kurios tiek šauliams, tiek ir bendroms Lietuvos pozicijoms Vilniuje nebuvo naudingos¹⁵. Tokie netikslumai daugiausia susiję su Lenkijos istoriografijoje įsitvirtinusijs nekritiškais teiginiais, kuriuos autorė pakartoja. Pratęsiant istoriografijos temą, recenzuojamai monografijai papildyti būtų buvę naudingi dr. Krzysztofo Buchowskio darbai, ypač esantys straipsnių rinkinyje „Stosunki etniczne podczas wojny i okupacji. Białystok i Wilno 1939–1941–1944/45“ (Białystok, 2011). Žinoma, vertingi ir kiti minėto rinkinio darbai (Česlovo Laurinavičiaus, Joachimo Tauberio, Arūno Bubnio ir kt.).

Recenzento nuomone, monografijoje tikslingiau buvo nurodyti asmenvardžius originalia lietuviška forma, o skliaustuose dėl patogumo Lenkijos skaitytojui galėtų būti ir lenkiškas variantas. Toks modelis būtų naudingas tarptautinėje erdvėje besidomintiems šia problematika: jiems vykdyti informacijos paieškas būtų lengviau žinant

¹³ Vilniaus m. pasų skyriaus vedėjo 1940 m. vasario 13 – liepos 8 d. pranešimai Vidaus reikalų ministerijos Pilietybės referentui ir Vilniaus m. burmistrui. *Vilniaus regiono valstybės archyvas*, f. 764, ap. 4, b. 30, l. 15–16, 86, 92, 98–99, 113, 125, 146, 162, 168, 178, 207, 264.

¹⁴ ROKICKI, P. *Głinciszki i Dubinki. Zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencjewe współczesnych relacjach polsko-litewskich*. Warszawa, 2015.

¹⁵ NEFAS, M. N. Siekiai sušaulinti Vilnių 1939–1940 m. *Istorija*, t. 116, 2019, Nr. 4, p. 45.

originalia pavardės rašyba. Dėl korektūros klaidų atsirado „naujų“ vardų: p. 231 turėtų būti ne Jautis, o Jaunutis Makariūnas.

Nors autorė pateikė išsamų nagrinėtos problematikos vaizdą, tirtinų klausimų liko dar ne vienas. Būtų prasminga tęsti jos darbą ir nustatyti Paneriuose nužudytų žmonių – žydų, romų, sovietų karo belaisvių ir kt. – vardus ir pavardes.

Apibendrinant tai, kas buvo pasakyta, galima konstatuoti, kad Holokausto Lietuvoje tyrimų problematiką papildė svarus darbas, kuris neabejotinai sukels mokslines polemikas ir, tikėtina, inspiruos naujus tyrimus.